

**Теорія природного права і суспільного договору:
консервативний погляд
англійських і німецьких мислителів XVII – XVIII ст.
та їхніх послідовників**

*Кононенко Юрій Степанович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

*Джолос Сергій Вадимович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

У теорії природного права та суспільного договору, які були особливо популярними у XVII – XVIII ст., традиційно прийнято вбачати витoki демократії, прав людини, верховенства права, правової держави, громадянського суспільства та інших політико-правових ідей ліберальної ідеології Західної цивілізації. Проте, кожен мислитель тієї славетної епохи розробив власне унікальне вчення, основні висновки якого можуть істотно відрізнитися від доробку його сучасників.

Таким чином, у межах цієї розвідки ми ставимо собі за мету вшанувати пам'ять та розкрити особливості політико-правових вчень видатних англійських і німецьких мислителів XVII – XVIII ст. – Томаса Гоббса (1588-1679), Едмунда Берка (1729-1797), барона Самуїла фон Пуфендорфа (1632-1694), Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646-1716), Християна Томазія (1655-1728), Християна фон Вольфа (1679-1754), адже вони, на основі ідей природного права і суспільного договору, сформулювали свої концептуальні підходи консервативного характеру, що не втратили своєї актуальності сьогодні та дають змогу краще зрозуміти єство держави і права.

Необхідно сказати, що прихильниками концепції природного права і суспільного договору, починаючи з часів Стародавнього Світу, була величезна кількість мислителів, включаючи таких, як Мо-цзи [1, с. 18], Сократ, Платон,

Арістотель [2], Епікур, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо [3, с. 132], О.М. Радищев, Дж. Мільтон, Дж. Лібберн, О. Сідней, С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф [4] та ін. Враховуючи часові та географічні межі, а точніше безмежність популярності досліджуваних ідей, стає цілком очевидно, що природне право та суспільний договір є значно масштабнішими, ніж просто звичайні політико-правові теорії, та являють собою своєрідні метаконцепції або, скоріше, підходи до розуміння та тлумачення сутності державно-правових явищ. Тож, не варто дивуватися тому факту, що підхід, заснований на ідеях природного права та суспільного договору, дає змогу мислителям робити найрізноманітніші, у т.ч. і діаметрально-протилежні, висновки щодо держави і права.

Загалом, розквіт теорії природного права і суспільного договору припадає на XVII – XVIII ст., що, очевидно, пов'язано з кризою релігійного світогляду в епоху Ренесансу і Реформації, переходом від феодалізму до капіталізму, значними успіхами природничих наук і світської філософії у зазначений період.

П. Новгородцев зазначає, що «Англійська школа (природного права) стояла ближче до практичних подій часу, до тої політичної боротьби, в якій міцніла англійська політична свобода. Внаслідок цього англійські вчення отримали набагато більш радикальний характер» [5, с. 887], що й не дивно, враховуючи безліч внутрішніх потрясінь, яких зазнала Англія у XVII ст.: перехід влади від Тюдорів до Стюартів (1603 р.), Порохова змова (1605 р.), Англійська буржуазна революція та Громадянська війна (1640-1649 рр.), диктатура О. Кромвеля (1649-1658 рр.), заколот генерала Дж. Монка та Реставрація Стюартів (1660 р.), повстання герцога Монмута 1685 р., «Славна революція» (1688 р.) тощо.

Враховуючи пієтет французьких просвітників XVIII ст., зокрема їх натхненника і духовного лідера Вольтера, по відношенню до англійського політичного ладу [1, с. 99-100], а також британську колоніальну експансію Нового часу (яка у наш час, в епоху глобалізації, трансформувалася в англо-американський неоколоніалізм та експансію Західної цивілізації), не дивно, що зараз найбільш популярними версіями теорії природного права і суспільного договору є вчення основоположника лібералізму Дж. Локка (1632-1704) та фундатора політичного радикалізму Ж.Ж. Руссо (1712-1778). Так, Ж.Ж. Руссо на основі ідей суспільного договору розробив теорію народного суверенітету, згідно з якою справедливий суспільний договір має бути укладений на засадах рівності сторін, між рівними суб'єктами, а не між правителями та підданими.

При цьому, сутнісною основою такого договору є принцип народного суверенітету, тобто «загальна воля, що тільки й може керувати силами держави відповідно до мети її заснування, якою є загальне благо» [6]. Народ, як суверен, створює закони, але не пов'язаний ними назавжди, для нього навіть суспільний договір не є обов'язковим. Народ має право змінити форму правління і навіть розірвати договір та повернути собі природну свободу, звідки логічно випливає право народу на повстання проти тиранії та обґрунтування майбутньої революції [1, с. 104]. У свою чергу, Дж. Локк вчив, що народ, як рівноправна сторона суспільного договору, має природне право у будь-який час його розірвати, особливо у разі, якщо влада порушує закони і править неефективно або тиранічно [7, с. 384-405].

Проте, необхідно зауважити, що далеко не всі мислителі, насамперед англійські та німецькі, поділяли наведену вище точку зору. Зокрема, Томас Гоббс (1588-1679) вважав, що у додержавному «природному стані», через неприборканість людських пристрастей та егоїзму, панувала «війна всіх проти всіх», для здолання якої народ уклав суспільний договір та зрікся своєї безмежної природної свободи (у т.ч. і права на повстання) на користь держави, яка, для забезпечення миру, порядку та добробуту, подібно до могутньої морської потвори Левіафана, повинна мати необмежену силу та безмежну владу щодо підданих [8; 9, с. 218-219].

У свою чергу, Едмунд Берк (1729-1797) писав: «Суспільство – це дійсно договір, але договір вищого порядку. Його неможна розглядати як комерційну угоду про продаж перцю, кави і табаку чи будь-який подібний контракт, що укладений задля практичної користі чи для здійснення незначних, мінливих інтересів, який може бути розірвано через примху однієї зі сторін. Держава вимагає поваги, тому що це – об'єднання, метою котрого не є задоволення тваринних потреб чи вирішення мізерних та швидкоплинних задач. Це суспільство, в якому повинні розвиватися всі науки і мистецтва, добродієність і досконалість. Така ціль може бути досягнута лише багатьма поколіннями, які змінюють одне одного – тому суспільний договір укладається не тільки між людьми, які живуть нині, але між нинішнім, минулим і майбутнім поколіннями» [10; 11, с. 175].

Отже, за Е. Берком, суспільний договір є не тільки основоположною засадою державності, але і покликаний забезпечити політичну та економічну стабільність як запоруку суспільного розвитку.

При цьому, на думку мислителя, суспільний договір повинен утвердити аристократичне правління: утворення держави шляхом укладення суспільного договору має на меті забезпечити потреби людини, для чого необхідно стримати її пристрасті, що може зробити тільки така влада, яка сама не схильна до них, тобто така, яка стоїть вище людини [10; 11, с. 133].

Враховуючи наскільки суттєвих потрясінь зазнала Священна Римська імперія германської нації за часів Реформації XVI ст. та Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., цілком природно, що німецькі мислителі-просвітники XVII – XVIII ст. прагнули за допомогою теорії природного права і суспільного договору обґрунтувати не право на повстання (яке би забило останній цвях у труну німецької державності), а навпаки, сильну державу та абсолютизм, які забезпечили би порядок і благоденство. Тож, розглянемо вчення німецьких мислителів тієї епохи про природне право і суспільний договір дещо детальніше.

Так Самуїл фон Пуфендорф (1632-1694) був першим у Німеччині мислителем, який розпочав створювати світську юридичну науку. Він вважав, що право повинно узгоджуватися з законами розуму незалежно від релігійних догм та чинного законодавства. На думку мислителя, збільшення кількості народонаселення спричинило побоювання людей щодо можливого зла, яке може бути заподіяне людським егоїзмом, тому люди утворюють державу, яка би забезпечила взаємну користь і безпеку. Держава утворюється в результаті суспільного договору, що складається з двох угод: перша – це домовленість між людьми щодо об'єднання та вибору форми правління, друга – це домовленість між людьми та обраними ними правителями про обов'язок підданих підкорятися правителю й обов'язок правителя піклуватися про підданих для забезпечення їхньої безпеки та загальної користі. При цьому, найкращою формою правління є необмежена монархія, адже саме вона найбільшою мірою придатна для забезпечення суспільного порядку та безпеки підданих. Люди втратили природну свободу під час утворення держави, яка одержала право їх карати в ім'я загального блага. Своєрідним наслідком державотворення та суспільного договору є не тільки князівський абсолютизм, але й кріпацтво, яке являє собою добровільний договір між панами і кріпаками, які, не маючи роботи та засобів до існування, добровільно погодилися стати підданими дворян заради власної вигоди. Втім, навіть за таких обставин, люди зберігають свободу переконань і віросповідання, але не право чинити опір владі [12, с. 85-

86]. При цьому, саме держава є основним гарантом безпеки людей [1, с. 107-108].

У свою чергу, Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) розвивав концепцію природного права та виступав за єдність німецьких держав. У вченні Г.В. Лейбніца поєднуються розум і віра, ідеї правової і поліцейської держави, демократії та абсолютизму. На думку мислителя, держава виникає у результаті суспільного договору, при цьому, суб'єктом влади є сама держава, а не особа правителя [13, с. 531], у чому, за бажання, можна побачити відлуння вчення Ж. Бодена про державний суверенітет...

Послідовник С. фон Пуфендорфа, Християн Томазій (1655-1728), розробляв вільну від теології політико-правову науку, однак вважав, що природне право дароване Богом, водночас, держава виникає в результаті суспільного договору, а не Божого промислу. На думку мислителя, люди часто і користолюбні, що заважає їм жити у мирному спілкуванні між собою [12, с. 86-88]. Мораль подібна до поради учителя і забезпечується переконанням, натомість право – це настанова правителя, яка забезпечується примусом [1, с. 108]. Для мудрих людей достатньо поради, тоді як для дурних необхідний примус, тож державна влада рятує людей від страху перед шкодою, яку можуть заподіяти дурні. Держава, за Х. Томазієм, виникає в результаті двох суспільних договорів – угоди про об'єднання у державу та угоди про призначення правителя. Головна мета влади полягає у збереженні миру у суспільстві, при цьому, найкращою та найвеличнішою формою правління є монархія. Передумовою влади монарха є згода народу, тож, останній не має права вдаватися до насильства і чинити опір першій. Водночас, влада не повинна зазіхати на свободу думки, переконань, віросповідання та особисте життя підданих [12, с. 86-88].

У свою чергу, за допомогою концепції природного права Християн фон Вольф (1679-1754) обґрунтував ідеї освіченого абсолютизму, поліцейської держави та етатизму. На думку мислителя, у природному стані люди жили сім'ями, але не мали достатніх засобів для удосконалення. Сім'ї вирішили об'єднатися у державу для досягнення загального добробуту, безпеки, удосконалення. Народ передав свою верховну владу урядові, тобто з утворенням держави народ сам обмежив свою свободу. Так само, кожна людина має право обмежити свою свободу і відати себе у рабство, звідки, власне, і виникає поділ людей на панів і кріпаків. Найкраща форма держави – монархія. Закони держави – це практичне втілення природного закону, що дає

свободу, необхідну для виконання обов'язків; при цьому, межі цієї свободи визначаються владою держави, владою освіченого монарха, що піклується про загальне благо та регламентує всі сфери людської діяльності. Для забезпечення загального добробуту монарх повинен мати необмежену владу у питаннях війни і миру, законодавства, судочинства, призначення чиновників. Монарх повинен бути добродішним, любити свій народ, знати науку державного управління, оточувати себе розумними радниками, не чинити сваволю. Піддані повинні беззастережно підкорюватися монарху, оскільки опір державній владі загрожує суспільству поверненням до природного стану з усіма його недоліками і загрозами [12, с. 88-90].

Отже, слід зазначити, що, загалом, німецькі мислителі епохи бароко – барон С. фон Пуфендорф, Г.В. Лейбніц, Х. Томазій, Х. фон Вольф – за допомогою ідей природного права і суспільного договору легітимізували та раціоналізували існуючі монархії, пропагували культ держави та запровадженого нею правопорядку [1, с. 107-109; 12, с. 84-90], обґрунтовували князівський і освічений абсолютизм, поліцейську державу, етатизм, кріпацтво і панщину тощо.

Також, слід мати на увазі, що німецький педантизм, прагнення до порядку та консервативні настрої знайшли подальше відображення у працях мислителів історичної школи права (Г. фон Гуго, Ф.К. фон Савіньї, Г.Ф. Пухта), які, піддаючи критиці ідеї природного права і суспільного договору, захищали монархію, феодалізм, кріпосництво, звичаєве право, заперечували кодифікацію права, поділ влад і право народу на повстання [12, с. 138-142], тобто творчо розвинули і продовжили антиліберальні напрацювання барона С. фон Пуфендорфа, Г.В. Лейбніца, Х. Томазія, Х. фон Вольфа.

Таким чином, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких висновків:

1. Теорії природного права і суспільного договору були та залишаються провідними політико-правовими доктринами.

2. Теорія природного права і суспільного договору, за своєю сутністю, є значно більш масштабною, ніж звичайна політико-правова доктрина, та являє собою своєрідну метаконцепцію, чи, точніше, підхід до розуміння державно-правових явищ.

3. Договірний і природно-правовий підхід до розуміння держави і права дає змогу розкрити їхнє єство у всій його багатоманітності і багатогранності та обґрунтувати діаметрально-протилежні, як ліберальні, так і консервативні, погляди на сутність політико-правових явищ.

4. У наш час, найбільш популярною версією теорії природного права і суспільного договору є вчення Дж. Локка та Ж.Ж. Руссо, які вважали, що держава виникає внаслідок суспільного договору, при чому, народ, як сторона цієї угоди, має рівні із владою права і навіть має право на повстання та розірвання суспільного договору, якщо влада порушує умови договору чи править тиранічно. Таке тлумачення ідей природного права і суспільного договору заклало основи лібералізму, демократії, прав людини, верховенства права, правової держави, громадянського суспільства тощо.

5. Разом із тим, наведена вище ліберальна версія природно-правової доктрини та договірної теорії походження держави є доволі небезпечною для суспільства і держави, оскільки обґрунтовує право народу на повстання та розірвання суспільного договору з дріб'язкових причин, що загрожує стабільному розвитку та законності. При цьому, не слід забувати, що теорія природного права і суспільного договору надзвичайно точно вказує, що основною метою державної влади є забезпечення загального блага, тож правителі не повинні сприйматися як кати і сатрапи, а держава – як душитель свободи і ворог прав людини.

6. На нашу думку, наведене вище консервативне тлумачення ідей природного права і суспільного договору у викладі Т. Гоббса, Е. Берка, С. фон Пуфендорфа, Г.В. Лейбніца, Х. Томазія, Х. фон Вольфа якнайкраще розкриває ество та сутність політико-правових явищ та природу держави і права.

Услід за названими мислителями, варто сказати, що додержавний стан, очевидно, характеризувався хаосом (який міг бути дещо врівноважений хіба що незначною густотою населення, що деякою мірою зменшувало частоту сутичок, однак виключало можливість планомірного розвитку суспільства, як це подекуди спостерігається і зараз у т.зв. «природних спільнот» типу американських індіанців). Враховуючи відсутність держави і права, за «природного стану» не могло бути поділу на законне і незаконне, правомірне і неправомірне, панували близькі до тваринного світу порядки, засновані на боротьбі видів та природному доборі. Відсутність «єдності і боротьби протилежностей» виключала можливість діалектичного розвитку. На певному етапі, давні люди усвідомили необхідність об'єднання для забезпечення загального блага, проте «суспільний договір», очевидно, укладався не одномоментно і не з дотриманням формальних процедур, а стихійно, у формі конклюдентної поведінки, коли піддані просто погодилися (не чинили опору) на встановлення над ними певної влади, яка, з одного боку, обмежувала їхню

природну свободу, а з другого – надавала їм певну підтримку та захист. Так виникає держава, як тріада класичних атрибутів – народ, територія, влада.

Утворення різними народами різних держав було пов'язане з родовою спорідненістю, територіальними факторами, господарсько-економічною зацікавленістю у певних зв'язках, зрештою, із внутрішнім (класове розшарування і панування багатих над бідними) та зовнішнім (завоювання одних племен другими) насильством, яке є фактичною основою владарювання.

Таким чином, суспільний договір – це не історична подія, а юридичний концепт, який лежить в основі державності та визначає основні засади підкорення підданих владі та забезпечення останньою інтересів перших. При цьому, теорія суспільного договору жодною мірою не суперечить, а навпаки органічно поєднується з патріархальною і класово-матеріалістичною теорією походження держави, а також із теорією насильства.

Слід погодитися з думкою про те, що при створенні держави народ зрікся своєї природної свободи в обмін на піклування, допомогу та захист з боку держави. Звідси випливає нерівноправність сторін суспільного договору, тобто народ слід розуміти не як суверена, а як достатньо неоднорідну множину підданих, водночас, держава якраз покликана захищати їх одне від одного за допомогою примусу і покарань на основі справедливості і природного права, втіленого у позитивному законі. При цьому, влада, як арбітр у приватних конфліктах та керуюча сила, повинна стояти вище народу, оскільки у протилежному випадку буде порушено фундаментальний принцип справедливості «ніхто не може бути суддею у власній справі», та й саме владарювання буде нездійсненим, оскільки відносини підкорення є неможливими між рівними суб'єктами.

Т.зв. «право на повстання» було ідеологічним інструментом в епоху боротьби буржуазії проти феодального ладу. У сучасності, особливо в умовах республіканської форми правління, періодична змінюваність влади за допомогою чергових виборів забезпечує можливість виправлення існуючих недоліків без зруйнування інституту державності. Тож, право на повстання повністю себе вичерпало, як абсурдна ідея, що передбачає можливість розірвання з дріб'язкових причин суспільного договору та знищення державності, що загрожує суспільству значно більшими негараздами, ніж те, що послужило приводом до повстання.

Правильне розуміння природного права (як закону природи) та суспільного договору (як основних засад підкорення підданих владарюючим в

умовах державності для забезпечення загального блага) дає змогу не тільки обґрунтувати культ держави і правопорядку, але й виявити плідне етатистсько-патерналістське єство держави, насильницьку природу владарювання та примусовий характер права, які покликані забезпечити загальне благоденство на основі велінь розуму, Бога, природи, справедливості.

Зазначимо, що консервативне тлумачення державно-правових явищ з позицій природного права і суспільного договору німецькими просвітниками (С. фон Пуфендорф, Г.В. Лейбніц, Х. Томазій, Х. фон Вольф) та деякими англійськими мислителями (Т. Гоббс, Е. Берк) XVII – XVIII ст. знайшло продовження у працях мислителів подальших епох та зберігає свою актуальність і понині.

Список використаних джерел:

1. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.

2. Бобровник С.В. Природне право // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П-С. URL: https://leksika.com.ua/18990927/legal/prirodne_pravo (дата звернення 13.03.2021 р.).

3. Романюк А. Договір суспільний // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 132.

4. Тимошенко В.І. Договірна теорія походження держави // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2: Д-Й. URL: https://leksika.com.ua/17190303/legal/dogovirna_teoriya_pohodzhennya_derzhavi (дата звернення 13.03.2021 р.).

5. Новгородцевъ П. Право естественное // Энциклопедическій словарь. Издатели Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. Томъ XXIV-А: Полярныя сіянія – Прая. Санктъ-Петербургъ: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1898. С. 885-890.

6. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва: Канон-прес-Ц, 1998. 416 с.

7. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 623 с.

8. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Мысль, 1964.

9. Кухта Б. Левіафан // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 218-219.

10. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. Москва: Рудомино. 1993. 144 с.

11. Берк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Пер. с англ. С. Векслер. Под ред. А. Бабича. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. 411 с.

12. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.

13. Мошковская Ю.Я. Лейбниц // Советская историческая энциклопедия: в 16 т. Гл. ред. Е.М. Жуков. Москва: Советская энциклопедия, 1965. Т. 8: Кошала – Мальта. С. 530-532.